© О. П. Слесарчук

Отримано: 01 червня 2026 р.

Прорецензовано: 05 червня 2026 р.

Прийнято до друку: 05 червня 2026 р.

Дата публікації: 24 червня 2026 р.

email: o.p.slesarchuk@nuwm.edu.ua

ORCID-ідентифікатор: https://orcid.org/0009-0003-1846-8349

DOI: http://doi.org/10.25264/2311-5149-2026-41(69)-4-10

Слесарчук О. П. Організаційно-інституційне обґрунтування формування інноваційно-інклюзивних агровиробничих кластерів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : серія «Економіка».* Острог : Вид-во НаУОА, червень 2026. № 41(69). С. 4–10.

УДК: 338.43:330.341.1:332.1

JEL-класифікація: Q13, Q18, O32, R11

Слесарчук Олександр Петрович,
здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, спеціальність 051 «Економіка»
Національного університету водного господарства та природокористування
***Науковий керівник:* Ковшун Наталія Едуардівна,**
докторка економічних наук, професорка, професорка кафедри фінансів та економічної безпеки
Національного університету водного господарства та природокористування

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНСТИТУЦІЙНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНО-ІНКЛЮЗИВНИХ АГРОВИРОБНИЧИХ КЛАСТЕРІВ

У статті досліджено теоретико-методичні засади формування інноваційно-інклюзивних агровиробничих кластерів як інструменту забезпечення продовольчої безпеки України в умовах регіональної диференціації, воєнних викликів та необхідності повоєнного відновлення. Проаналізовано ключові просторові, соціально-економічні, інфраструктурні та інноваційні диспропорції розвитку аграрного сектору, що впливають на стійкість продовольчої системи держави. Обґрунтовано доцільність застосування регіонально-кластерного підходу та визначено сутність інноваційно-інклюзивного агровиробничого кластера як інтегрованої системи взаємодії виробничих, наукових, фінансових, інфраструктурних і соціальних суб'єктів. Запропоновано організаційно-інституційну модель кластера та визначено його роль у підвищенні ефективності агровиробництва, розвитку сільських територій і зміцненні продовольчої безпеки країни.

Ключові слова: *агровиробничий кластер, продовольча безпека, інновації, інклюзивний розвиток, аграрний сектор.*

Oleksandr Slesarchuk,
PhD student, specialty "Economics", National University of Water and Environmental Engineering
***Scientific supervisor:* Nataliia Kovshun,**
Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Finance and Economic Security,
National University of Water and Environmental Engineering

ORGANIZATIONAL AND INSTITUTIONAL SUBSTITUTION OF THE FORMATION OF INNOVATIVE AND INCLUSIVE AGRICULTURAL PRODUCTION CLUSTERS

The article substantiates the theoretical, organizational, and institutional foundations for forming innovation-inclusive agricultural production clusters to ensure food security in Ukraine amidst socio-economic transformation, military challenges, and post-war recovery. The cluster approach is revealed as a modern model of spatial agricultural organization, ensuring the efficient use of territorial resource potential, cooperation development, innovation diffusion, and sustainable local value chains.

The study examines regional disparities in Ukraine's agricultural sector regarding land, labor, financial, and infrastructural resources, alongside digitalization, innovation, and logistics capacity. It establishes that increasing spatial unevenness of production, migration processes, war-induced infrastructure destruction, and the insufficient technological development of small and medium-sized farms negatively affect the national food system's resilience.

An innovation-inclusive agricultural production cluster is defined as an integrated organizational and economic system connecting agricultural producers, research and educational institutions, financial organizations, public authorities, territorial communities, and infrastructure entities. Its key structural components include production, research and innovation, infrastructure and logistics, financial and investment, management and coordination, and social inclusion blocks.

Implementing this cluster model increases agricultural production efficiency, develops local processing industries, expands small producers' access to finance, technologies, and markets, and fosters a circular economy. This strengthens regional food self-sufficiency and enhances the resilience of Ukraine's food system to external risks. Conceptual directions for developing innovation-inclusive clusters are proposed as an important tool for sector modernization and sustainable rural development.

Keywords: *innovation activity, investments, state regulation, post-war recovery.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток аграрного сектору України відбувається в умовах значної просторової, природно-кліматичної, соціально-економічної та воєнно-безпекової диференціації територій. Така неоднорідність зумовлює суттєві відмінності у рівні забезпеченості регіонів ресурсами, трудовим потенціалом, інфраструктурою та інноваційними можливостями. Водночас забезпечення продовольчої безпеки держави потребує формування ефективних механізмів адаптації аграрного виробництва до нових викликів, пов'язаних із кліматичними змінами, руйнуванням логістичних ланцюгів, міграційними процесами та воєнними ризиками.

Традиційна модель організації аграрного виробництва, що базується на переважанні великих інтегрованих структур та централізованих механізмах управління, дедалі менше відповідає вимогам сучасного розвитку. За таких умов особливої актуальності набуває пошук нових організаційних форм взаємодії суб'єктів аграрного сектору, здатних забезпечити поєднання економічної ефективності, інноваційного розвитку та соціальної інклюзії

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній науковій літературі значна увага приділяється питанням забезпечення продовольчої безпеки, інноваційного розвитку аграрного сектору та формування кластерних моделей господарювання. Зокрема, проблематика інклюзивного розвитку аграрної сфери досліджується у працях М. Войчука, С. Дідух, М. Ігнатенко, В. Крижової, Л. Леваєва, І. Романюк, А. Скрильник, С. Степаненка та ін.

Водночас, незважаючи на значну кількість досліджень у сфері інклюзивного розвитку аграрного сектору та кооперації виробників, недостатньо розробленими залишаються питання формування саме інноваційно-інклюзивних агровиробничих кластерів як комплексних організаційно-інституційних систем, здатних поєднати інноваційну модернізацію агровиробництва, фінансову інклюзію, соціальну інтеграцію та зміцнення продовольчої безпеки держави в умовах воєнних викликів і повоєнного відновлення. Саме це зумовлює необхідність подальших наукових досліджень у зазначеному напрямі.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є обґрунтування організаційно-інституційних засад формування інноваційно-інклюзивних агровиробничих кластерів як інструменту забезпечення продовольчої безпеки України та підвищення ефективності агровиробництва в умовах сучасних економічних і безпекових викликів.

Для досягнення поставленої мети передбачено аналіз сучасних регіональних диспропорцій розвитку аграрного сектору України та виявлення їх впливу на ефективність агровиробництва і продовольчу безпеку держави, обґрунтування необхідності переходу до регіонально-кластерного підходу управління аграрним сектором як інструменту підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва, визначення сутності інноваційно-інклюзивного агровиробничого кластера як організаційно-інституційної форми взаємодії учасників аграрного ринку, а також визначення ролі кластеризації у забезпеченні сталого розвитку сільських територій і зміцненні продовольчої безпеки України.

Виклад основного матеріалу. За умов високої просторової, природно-кліматичної, соціально-економічної та безпекової диференціації територій забезпечення продовольчої безпеки України потребує переходу до гнучких, децентралізованих моделей просторового управління. Це зумовлено істотними відмінностями між регіонами за ресурсним потенціалом, структурою агровиробництва, рівнем розвитку переробної інфраструктури та експортними можливостями, що безпосередньо впливає на їх внесок у національну продовольчу систему.

Додатково посилюють диспропорції біокліматичні умови, демографічні процеси та міграційні настрої, які формують нерівномірну забезпеченість трудовими ресурсами та різні стартові можливості для розвитку аграрного виробництва. Просторова асиметрія агросектору проявляється також у спеціалізації регіонів, коли одні території орієнтовані на експортно-сировинне виробництво, а інші – на забезпечення внутрішнього попиту за обмежених виробничих потужностей. Зазначені диспропорції породжують ризики нестабільності продовольчого забезпечення, включаючи залежність окремих регіонів від міжрегіональних поставок, недостатній розвиток локальної переробки та втрати доданої вартості. Посилюють ці проблеми інфраструктурні й логістичні обмеження, а також воєнні та енергетичні виклики, що знижують стійкість агропродовольчих ланцюгів. Водночас просторові технологічні розриви та нерівний рівень інноваційності агровиробництва ускладнюють інтеграцію малих і середніх виробників у сучасні ринки. Це обумовлює необхідність переходу до інноваційно-інклюзивного регіонально-кластерного підходу, який дозволяє посилити координацію між державою, бізнесом і наукою, ефективніше використовувати локальні переваги та підвищити загальну стійкість продовольчої системи України.

Теоретичне осмислення та практична реалізація концепції інноваційно-інклюзивного агровиробничого кластера вимагає чіткої ідентифікації його сутності. У сучасному науковому дискурсі такий кластер розглядається як складна, інтегрована організаційно-економічна форма взаємодії широкого кола незалежних,

але взаємопов'язаних суб'єктів [4, 20]. На відміну від агропромислових холдингів, які є корпоративними структурами з жорсткою вертикальною ієрархією, спрямованими на максимізацію прибутку своїх власників шляхом поглинання дрібніших підприємств та монополізації ресурсів [2, 156], інноваційно-інклюзивний кластер базується на принципах горизонтальної кооперації, партнерства та збереження юридичної самостійності всіх його учасників [8, 101].

До складу цієї екосистеми органічно входять не лише безпосередні суб'єкти агровиробництва, а й органи місцевого самоврядування, науково-дослідні установи, заклади вищої та професійно-технічної освіти, переробні підприємства, логістичні оператори, фінансово-кредитні організації, служби сільськогосподарського дорадництва та інститути громадянського суспільства. Їхня спільна діяльність просторово та функціонально сфокусована на розвитку виробничого потенціалу аграрного сектору певної території.

Для глибшого розуміння пропонованої кластерної структури доцільно здійснити порівняльний аналіз традиційної (екстрактивної) та інноваційно-інклюзивної моделей організації аграрного виробництва (табл. 1). Інноваційна складова такого кластера виступає ключовим чинником формування його конкурентних переваг. В умовах становлення Індустрії 4.0 вона проявляється через комплексну цифрову трансформацію всіх ланок створення доданої вартості, що передбачає перехід від традиційних технологій до систем точного землеробства із використанням супутникової навігації, геоінформаційних систем (ГІС) та технологій диференційованого внесення агроресурсів. Використання агродронів для моніторингу посівів, картографування полів і точкового обприскування сприяє підвищенню ефективності виробництва, зниженню витрат і зменшенню негативного впливу на довкілля.

Інноваційний розвиток також охоплює впровадження біотехнологій, енергоощадних рішень, зокрема біогазових комплексів для переробки органічних відходів аграрного виробництва, а також сучасних автоматизованих систем контролю якості продукції. Важливого значення набувають технології блокчейн і цифрові механізми простежуваності (traceability), які забезпечують повний контроль походження продукції за принципом «від поля до столу» та є необхідною умовою інтеграції аграрного сектору України до європейського ринку.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика традиційної (екстенсивної) та інноваційно-інклюзивної кластерних моделей

Параметр порівняння	Традиційна (екстрактивна) модель розвитку	Інноваційно-інклюзивна кластерна модель
Ключова мета функціонування	Максимізація прибутку великих інтегрованих структур, вилучення природно-ресурсного потенціалу	Досягнення цілей сталого розвитку, забезпечення соціальної справедливості та капіталізації громад
Характер взаємодії суб'єктів	Монополізація ринків збуту та ресурсів, жорстка конкуренція, поглинання дрібних виробників	Коопетиція (співпраця за умов конкуренції), мережевий синергізм, розвиток нішевих кооперативів
Рівень технологічної дифузії	Локалізація інновацій усередині великих агрохолдингів, низький рівень трансферу технологій	Безперешкодний трансфер інновацій, функціонування центрів агрокомпетенцій та хабів
Логістична та екологічна модель	Лінійна модель («видобуток–виробництво–відходи»), орієнтація на експорт сировини	Циркулярна модель замкненого циклу, використання побічних продуктів як ресурсів
Доступ до фінансових ресурсів	Концентрація капіталу в банківському секторі для великих позичальників, високі бар'єри для малих фермерів	Фінансова аграрна інклюзія, розвиток мікрокредитування, залучення міжнародних грантових ресурсів
Соціальні наслідки для територій	Депопуляція сіл, безробіття, зниження якості людського капіталу	Створення робочих місць, інтеграція ВПО, підтримка жіночого та молодіжного підприємництва

Джерело: складено автором на основі [1; 2; 6; 7].

Водночас надмірна концентрація виключно на технологічних інноваціях без належного врахування соціального виміру може посилити соціальну нерівність і призвести до маргіналізації сільського населення. У зв'язку з цим інклюзивність є невід'ємною характеристикою сучасної кластерної моделі, що орієнтована на зменшення соціально-економічних диспропорцій та залучення до економічної активності груп населення, які традиційно перебувають на периферії економічних процесів [3].

З організаційної точки зору інклюзивний підхід передбачає інтеграцію до кластерних структур малих і середніх виробників, а також сімейних фермерських господарств. Це забезпечує їм доступ до сучасних технологій, спільної логістичної інфраструктури та більш привабливих ринків збуту, сприяючи підвищенню їх конкурентоспроможності та стійкості [2, 34].

У соціальному аспекті інклюзивний кластер виконує функцію платформи для економічної реінтеграції вразливих груп населення. Йдеться про залучення сільських жителів до продуктивної та більш оплачуваної зайнятості, підтримку розвитку жіночого підприємництва в аграрному секторі, а також створення робочих місць для внутрішньо переміщених осіб (ВПО), кількість яких істотно зросла внаслідок воєнних дій.

Окремого значення набуває інтеграція ветеранів війни як важливої соціальної групи. Аграрна сфера, завдяки своїй багатофункціональності, може розглядатися як середовище з вираженим реабілітаційним потенціалом. Приклади реалізації інклюзивних ветеранських ініціатив, зокрема простору «Квіт Калини» на Київщині, підтверджують важливість системного психосоціального супроводу та просторової інтеграції ветеранів у громади.

У межах інноваційно-інклюзивного агровиробничого кластера ветерани можуть бути залучені як наймані працівники або як підприємці у сферах органічного виробництва, бджільництва чи тепличного господарства. Це забезпечує не лише стабільний дохід, але й сприяє психологічній реабілітації та відновленню соціальної активності. Таким чином, інноваційно-інклюзивний агрокластер поєднує технологічну ефективність із соціальною відповідальністю, виступаючи інструментом сталого розвитку сільських територій і зміцнення продовольчої безпеки.

Ефективність функціонування такого кластера визначається його багаторівневою та внутрішньо узгодженою структурою. Вона охоплює взаємопов'язані елементи, кожен із яких виконує специфічні функції, забезпечуючи цілісність, гнучкість і адаптивність системи. Структура кластера базується на принципі комплементарності, за якого недоліки одних учасників компенсуються перевагами інших. Нижче подано узагальнену систему формування інноваційно-інклюзивного агровиробничого кластера із визначенням ключових учасників та їхніх функцій (рис. 1).

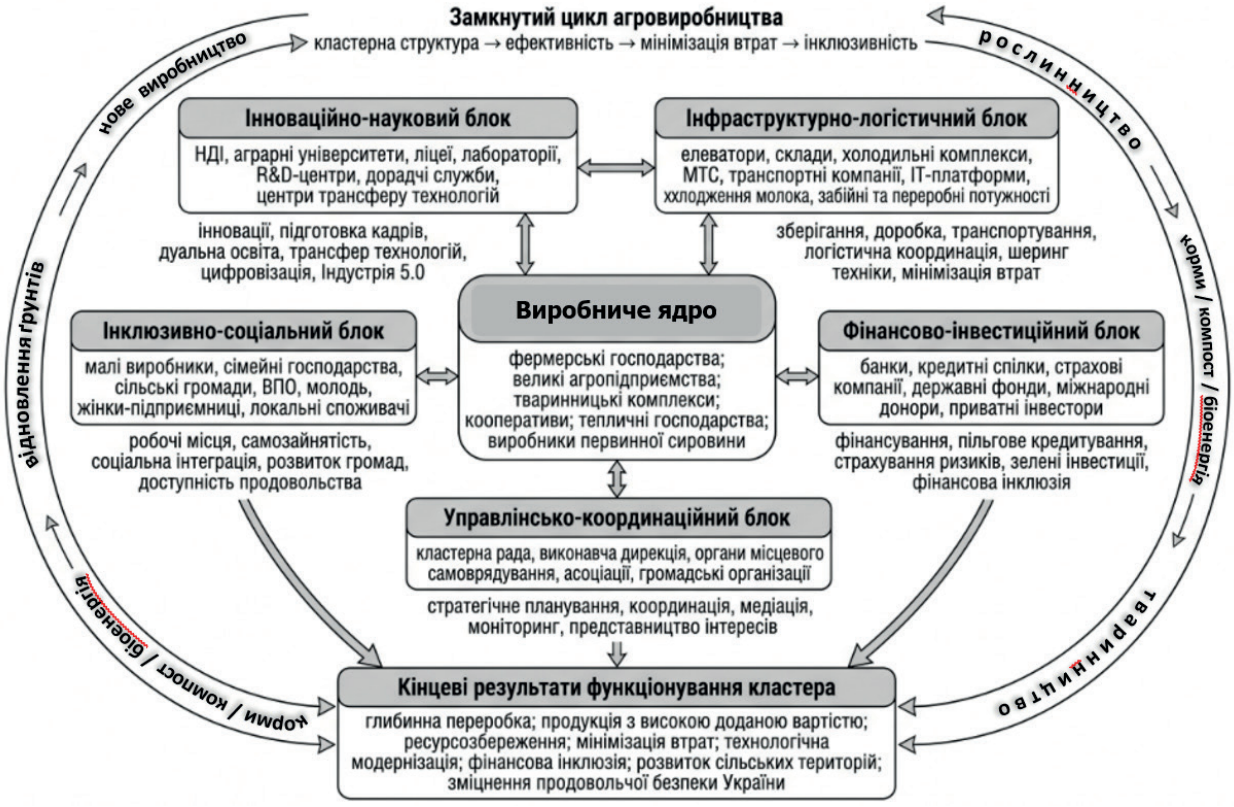

Рис. 1. Комплексна система формування інноваційно-інклюзивного агровиробничого кластеру

Джерело: авторська розробка.

Виробниче ядро є базовою складовою агровиробничого кластера, навколо якої формуються його організаційні, ресурсні та інноваційні елементи. Воно забезпечує поєднання земельних, трудових, технічних і природних ресурсів для виробництва первинної сільськогосподарської продукції. До його складу входять фермерські господарства, агропідприємства, кооперативи та виробники сировини, що формує структурну різноманітність і знижує виробничі ризики. Така диверсифікація підвищує адаптивність кластера до ринкових, кліматичних і безпекових викликів.

Кооперативи у виробничому ядрі виконують функцію інтеграції дрібних виробників у більші товарні партії, забезпечуючи їх доступ до ринків, ресурсів і технологій. Основне призначення ядра полягає у виробництві агропродукції та формуванні сировинної бази для подальшої переробки. Важливим є також взаємозв'язок рослинництва і тваринництва, що сприяє розвитку органічного виробництва та замкнутих циклів. Це підвищує ефективність використання ресурсів і відновлення родючості ґрунтів.

Інноваційний розвиток виробничого ядра базується на впровадженні точного землеробства, цифрового моніторингу, біотехнологій та енергоефективних рішень. Це забезпечує зростання продуктивності, якості продукції та стійкості агровиробництва. Науково-освітня складова через університети, інститути та дорадчі служби забезпечує трансфер знань і підготовку кадрів. Вона також сприяє впровадженню інновацій і розвитку Індустрії 5.0 через поєднання цифрових навичок та екологічної відповідальності.

Інфраструктурно-логістична складова формує матеріальну основу кластера та зменшує залежність від посередників і нестабільних каналів збуту. Спільне використання елеваторів, складів, транспорту та переробних потужностей дозволяє підвищити економічну ефективність виробництва. Це особливо важливо для малих і середніх господарств, які отримують доступ до інфраструктури без значних інвестицій. У тваринництві така інтеграція забезпечує розвиток переробки, підвищення якості продукції та створення продукції з більшою доданою вартістю.

Цифрові платформи координації в інфраструктурно-логістичному блоці забезпечують оперативне управління транспортними потоками, складськими й холодильними потужностями, графіками постачання та запасами продукції. Це дозволяє зменшувати простої техніки, оптимізувати витрати на пальне, підвищувати ефективність маршрутів і швидкість реагування на коливання попиту. В умовах воєнних ризиків, дефіциту ресурсів і руйнування логістичних ланцюгів така координація набуває критичного значення для стабільності агровиробництва. Додатково блок сприяє цифровій інтеграції учасників кластера в єдину систему управління ресурсними потоками.

Інфраструктурно-логістична складова також формує основу замкнутого виробничого циклу в агросекторі. Рослинницькі відходи можуть бути використані для кормів, компосту та біоенергії, тоді як побічна продукція тваринництва повертається у виробництво як органічні добрива або енергетичні ресурси. Це забезпечує внутрішню циркуляцію матеріальних потоків, зменшує втрати та підвищує ресурсоефективність. У результаті логістика виконує не лише транспортну, а й екологічно-економічну функцію.

Фінансово-інвестиційний блок забезпечує ресурсну базу розвитку агровиробничого кластера та подолання дефіциту капіталу. До його складу входять банки, страхові компанії, державні та міжнародні фонди, інвестиційні структури, що формують диверсифіковану систему фінансування. Основні функції включають кредитування, інвестування, страхування ризиків та підтримку інноваційного оновлення виробництва. Це особливо важливо в умовах технологічної модернізації та високих аграрних ризиків.

Фінансова інклюзія є ключовою умовою ефективності цього блоку та передбачає розширення доступу виробників до фінансових інструментів. Вона реалізується через цифрові платформи, спрощення доступу до кредитування, державну підтримку змішаного капіталу та розвиток соціально відповідального інвестування. Додатково залучаються міжнародні донорські програми та приватні інвестори для фінансування екологічних і інноваційних проєктів. Це підвищує стійкість агросектору та рівень його технологічного розвитку.

Управлінсько-координаційний блок виконує функцію інституційного узгодження інтересів учасників кластера. Його структура включає кластерну раду, органи влади, місцеве самоврядування, асоціації та громадські організації, які забезпечують стратегічне планування і моніторинг діяльності. Така модель ґрунтується на принципах децентралізації та паритетної участі різних груп стейкхолдерів. Це знижує ризики домінування великих гравців і забезпечує баланс інтересів.

Органи місцевого самоврядування виконують соціально-орієнтуючу функцію, спрямовуючи діяльність кластера на розвиток територій, зайнятість і локальну інфраструктуру. Інклюзивно-соціальний блок забезпечує залучення малих виробників, жінок, молоді, ВПО та інших вразливих груп до економічної діяльності. Його функції включають створення робочих місць, розвиток кооперації та підтримку підприємництва в сільській місцевості. Це формує основу соціальної стійкості агровиробничого кластера.

Діяльність інклюзивно-соціального блоку сприяє зниженню соціально-економічної нерівності, подоланню депресивності сільських територій і підвищенню рівня добробуту місцевого населення. Водночас скорочення ланцюгів постачання забезпечує доступ споживачів до свіжої, якісної та екологічно безпечної продукції за більш справедливими цінами. Це підсилює локальну продовольчу самозабезпеченість і зміцнює стійкість територіальних громад.

Отже, у системі забезпечення продовольчої безпеки агровиробничий кластер визначається як передова форма територіальної організації взаємодії агровиробників, підприємств харчової та переробної

промисловості, логістичних структур, науково-дослідних установ, закладів вищої аграрної освіти, органів державної влади, територіальних громад, фінансових установ та інноваційно-технологічних центрів. Їхня скоординована діяльність спрямована на забезпечення фізичної, економічної та якісної доступності продовольства шляхом оптимізації локальних ресурсних потоків та безперервної генерації інновацій. Інноваційний агровиробничий кластер постає як сукупність організацій, що функціонують навколо центрів генерації наукових знань і бізнесових розробок, утворюючи стійку мережу на основі інституційного механізму координації, взаємної довіри та соціального капіталу [5].

Вирішальною ознакою сутності кластера є трансфер інновацій. Формування інноваційних кластерів являє собою не спонтанну, хаотичну концентрацію різноманітних технологічних винаходів, а суворо орієнтовану, керовану систему поширення нових знань, передових технологій та управлінських інновацій [5]. Тісний інституційний зв'язок аграрного бізнесу з університетами та науково-дослідними центрами забезпечує швидку, безперешкодну комерціалізацію наукових розробок у сфері точного землеробства, біотехнологій та агрохімії.

Наступною концептуальною основою є інтенсивний розвиток місцевої переробки та підвищення частки доданої вартості у структурі регіонального валового продукту. Інтеграція сировинних виробників та переробних потужностей у межах єдиного агровиробничого кластера зумовлює потужний макроекономічний мультиплікативний ефект. Замість експорту базової сільськогосподарської сировини з низькою маржинальністю, регіон розпочинає генерувати готову харчову продукцію, акумулюючи податкові надходження, створюючи високооплачувані робочі місця та залишаючи додану вартість на своїй території. У підсумку, вся ця складна екосистема працює на зниження ризиків порушення продовольчих ланцюгів. Диверсифікація пулу постачальників, децентралізація потужностей зі зберігання та впровадження спільних цифрових логістичних платформ дозволяють кластеру діяти як єдиний антикризовий механізм. Така система здатна оперативно абсорбувати зовнішні макроекономічні шоки, логістичні колапси чи енергетичні обмеження, гарантуючи безперервність постачання життєво необхідних продуктів харчування кінцевому споживачу.

Висновки. Отже, інноваційно-інклюзивні агровиробничі кластери можуть розглядатися як дієвий інструмент підвищення стійкості аграрного сектору України, що поєднує економічну ефективність, соціальну відповідальність та інноваційний розвиток. Його впровадження створює передумови для довгострокової стабілізації продовольчої системи, підвищення конкурентоспроможності аграрної економіки та забезпечення сталого розвитку сільських територій. Водночас їх ефективність значною мірою залежить від рівня інституційної взаємодії, розвитку цифрової інфраструктури та фінансової інклюзії. Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому аналізі механізмів практичної імплементації кластерних моделей на регіональному рівні, оцінюванні їх економічної ефективності та розробленні інструментів державної політики стимулювання інноваційно-інклюзивного розвитку аграрного сектору в умовах післявоєнної відбудови України

Література:

1. Войчук М., Крижова В. (2023). Інклюзивний розвиток агробізнесу. *Молодь, наука, бізнес: матеріали Всеукраїнської студентської інтернет-конференції*. Миколаїв: МНАУ, 24–27. <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19672/1/zbirnyk-tez-05-10-23-24-27.pdf>. (2026, травень, 28).

Voichuk, M., Kryzhova, V. (2023). Inklyuzyvnyy rozvytok ahrobiznesu [Inclusive development of agribusiness]. *Molod, nauka, biznes: materialy Vseukrayinskoyi studentskoyi internet-konferentsiyi* [Youth, science, business: Proceedings of the All-Ukrainian Student Internet Conference]. Mykolaiv: MNAU, 24–27. <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19672/1/zbirnyk-tez-05-10-23-24-27.pdf>. (2026, May, 28). [in Ukrainian].

2. Дідух, С. М. (2020). *Інклюзивний розвиток агропродовольчих вертикально-інтегрованих компаній України:* монографія. Одеса: Астропринт, 335. <kaf.ep.ontu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/08/monogaphy-diduh-2020.pdf>. (2026, травень, 28).

Didukh, S. M. (2020). *Inkliuzyvnyi rozvytok ahroprodovolchykh vertykalno-intehrovanykh kompanii Ukrainy:* monohrafiia [Inclusive development of agri-food vertically integrated companies in Ukraine: monograph]. Odesa: Astroprynt, 335 p. <kaf.ep.ontu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/08/monogaphy-diduh-2020.pdf>. (2026, May, 28). [in Ukrainian].

3. Ігнатенко, М. М., Романюк, І. А., Леваєва, Л. Ю. (2024). Регіональні пріоритети інклюзивного соціально-економічного розвитку сільських територій. *Агросвіт*, 17, 4–11. https://doi.org/10.32702/2306-6792.2024.17.4

Ignatenko, M. M., Romaniuk, I. A., Levaieva, L. Yu. (2024). Rehionalni priorytety inkliuzyvnoho sotsialno-ekonomichnoho rozvytku silskykh terytorii [Regional priorities for inclusive socio-economic development of rural areas]. *Ahrosvit* [Agroworld], 17, 4–11. https://doi.org/10.32702/2306-6792.2024.17.4 (2026, May, 28). [in Ukrainian].

4. Кропивко М. Ф., Ковальова О. В. (2018). Сутність кластера як новітньої мережевої організації спільної діяльності в агропромисловому виробництві. *Економіка АПК*, 6, 18–30. <https://eapk.com.ua/web/uploads/pdf/eapk_2018_06_p_5_109_18-30.pdf>. (2026, травень, 28).

Kropivko, M. F., Kovalova, O. V. (2018). Sutnist klastera yak novitnoi merezhevoi orhanizatsii spilnoi diialnosti v ahropromyslovomu vyrobnytstvi [The essence of the cluster as a new network organization of joint activities in agro-industrial production]. *Ekonomika APK* [Agriculture and Industrial Complex Economics], 6, 18–30. <https://eapk.com.ua/web/uploads/pdf/eapk_2018_06_p_5_109_18-30.pdf>. (2026, May, 28). [in Ukrainian].

5. Соколюк, С.Ю. (2019). Кластерна парадигма інноваційного розвитку аграрного сектору. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*, 24(3), 82–86. <http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/24_3_2019ua/17.pdf>. (2026, травень, 11).

Sokoliuk, S. Yu. (2019). Klasterna paradyhma innovatsiinoho rozvytku ahrarnoho sektoru [Cluster paradigm of innovative development of the agricultural sector]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo* [Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: International Economic Relations and World Economy], 24(3), 82–86. <http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/24_3_2019ua/17.pdf>. (2026, May, 11). [in Ukrainian].

6. Степаненко, С. В. (2022). Інклюзивність розвитку аграрного сектору і сільських територій: сучасний стан та інструменти забезпечення. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*, 13, 135–142. DOI: https://doi.org/10.32782/2708-0366/2022.13.16

Stepanenko, S. V. (2022). Inklyuzyvnist rozvytku ahrarnoho sektoru i silskykh terytoriy: suchasnyy stan ta instrumenty zabezpechennya [Inclusiveness of agricultural sector and rural territories development: current state and tools of provision]. *Tavriiskyi naukovyi visnyk. Seriia: Ekonomika* [Tavria Scientific Bulletin. Series: Economics], 13, 135–142. DOI: https://doi.org/10.32782/2708-0366/2022.13.16 (2026, May, 28). [in Ukrainian].

7. Степаненко, С. В. (2023). Форми та переваги інклюзивних моделей розвитку агробізнесу. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*, 34(73), 2, 19–24. https://doi.org/10.32782/2523-4803/73-2-4 (2026, травень, 28).

Stepanenko, S. V. (2023). Formy ta perevahy inklyuzyvnykh modeley rozvytku ahrobiznesu [Forms and advantages of inclusive agribusiness development models]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Ekonomika i upravlinnya* [Scientific Notes of TNU named after V. I. Vernadskyi. Series: Economics and Management], 34(73), 2, 19–24. https://doi.org/10.32782/2523-4803/73-2-4 ((2026, May, 28). [in Ukrainian].

8. Філиппова, С. В. (ред.). (2024). *Організаційно-економічний механізм формування інклюзивної соціальної відповідальності: сталий розвиток та національна безпека.* Колективна монографія. Одеса: Бондаренко М. О., 286.

Fylyppova, S. V. (ed.). (2024). Orhanizatsiino-ekonomichnyi mekhanizm formuvannia inkliuzyvnoi sotsialnoi vidpovidalnosti: stalyi rozvytok ta natsionalna bezpeka [Organizational and economic mechanism for the formation of inclusive social responsibility: sustainable development and national security]. Kolektyvna monohrafiia. Odesa: Bondarenko M. O., 286. [in Ukrainian].